

*С.Б. Єгоричева, канд. екон. наук, доц.,
Полтавський університет споживчої кооперації України*

ІНСТИТУЦІЙНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ІННОВАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ БАНКІВ

У статті розглядаються формальні та неформальні інституції, що впливають на інноваційну діяльність банків – система регулювання банківської діяльності, система захисту прав інтелектуальної власності, концепція корпоративної соціальної відповідальності.

Ключові слова: інноваційна діяльність банків, інноваційні банківські продукти, захист банківських інновацій, соціально-орієнтовані інновації.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть у сфері світового банківського бізнесу спостерігається стійка тенденція диверсифікації видів банківської діяльності, збільшення різноманіття банківських послуг та вдосконалення їх якісних характеристик. Суттєві зрушення відбуваються також при визначенні стратегій розвитку та методів досягнення поставлених цілей у процесі управління банківським бізнесом. Нові інформаційні та комунікаційні технології докорінним чином змінюють обличчя сучасних фінансово-кредитних інститутів, способи їх комунікацій з клієнтами, канали продажу банківських послуг. Все це є відображенням інноваційного процесу, що постійно відбувається у банках й дозволяє їм в умовах жорсткої конкуренції та динамічної макроекономічної ситуації диференціюватися на фінансовому ринку з метою забезпечення зростання вартості бізнесу.

Інноваційні стратегії банків реалізуються в умовах дещо відмінних від інших суб'єктів господарювання, що пояснюється специфікою їх економічного становища як фінансових посередників – високою суспільною відповідальністю й значною ризикованістю діяльності, а також тим, що вони функціонують як складові банківської системи певної країни. Тому аналіз різноманітних факторів впливу на інноваційний процес у банківських установах виявляється достатньо актуальним як з теоретичної, так і практичної точок зору, оскільки дозволяє підвищити обґрунтованість вибору та ефективність реалізації інноваційних стратегій фінансових інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми банківських інновацій вже достатньо тривалий час досліджуються зарубіжною економічною наукою, прикладом чого можуть служити відомі праці американських вчених Ф.С. Мишкіна, Т. Коха, М. Міллера, П. Роуза, Д.Ф. Сінкі та інших, що присвячені аналізу фінансових ринків та банківському менеджменту. Науковці з пострадянських країн почали вивчати ці проблеми порівняно недавно, приблизно з кінця 1990-х років, що має об'єктивну причину: у цих державах сучасні закономірності розвитку банківських інститутів могли проявитися тільки після формування самих банківських систем на ринкових засадах.

Окремі аспекти інноваційної діяльності кредитних установ аналізуються такими українськими та російськими вченими, як І.Т. Балабанов, В.С. Вікулов, Л.К. Гліненко, С.М. Козьменко, В.І. Міщенко, А.В. Муравйова, Н.П. Погореленко, А.І. Поліщук, Т.Б. Рубінштейн та інші. В їх дослідженнях вивчається сутність інновацій та інноваційного процесу у банках, пропонуються класифікаційні ознаки банківських інновацій, розглядаються їх конкретні види. Проте практично поза увагою залишаються специфічні особливості інноваційної діяльності у банківській сфері, що визначаються впливом певних економічних та інституційних факторів.

Мета статті – аналіз інституційних факторів, що чинять суттєвий вплив на інноваційний процес у комерційних банках, визначаючи причини появи банківських інновацій, їх змістовні характеристики та механізми реалізації.

Виклад основного матеріалу. Один з засновників теорії інституціоналізму, американський вчений Д. Норт, називає інституціями правила гри у суспільстві або придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище. До цього поняття він відносить як набір формальних правил (законодавчих, політичних, економічних), так і неформальні обмеження – звичаї та кодекси поведінки. На його думку, інституційні обмеження охоплюють заборону індивідам щось робити і умови, за яких їм дозволяється здійснювати певні види діяльності [1, с. 11–12].

Виходячи з цього трактування, сучасна наука інституційними вважає фактори, що пов'язані з управлінням, регулюванням певних сфер суспільних відносин, а також заходи щодо перетворення правил, норм та установ, що відносяться до цих галузей.

Інноваційна діяльність економічних суб'єктів здійснюється в інституційному середовищі, що може бути більш або менш сприятливим для розробки та впровадження інновацій і яке формується державною системою її регулювання, стимулювання та фінансування. Проте основним інституційним фактором, що впливає на процес створення і впровадження банківських інновацій, перш за все, нових банківських продуктів та фінансових інструментів, є існуюча у країні система регулювання діяльності кредитних інститутів у сукупності із законодавством, що визначає розвиток фінансових ринків.

Як правило, під банківським регулюванням розуміють розробку й видання уповноваженими органами нормативно-правових актів, що регламентують види і способи банківської діяльності. Загальновизнане призначення системи регулювання – забезпечувати стабільність фінансових інститутів, запобігаючи невинуватому зростанню ризиків їх функціонування. Вплив цього регулювання на банківську інноваційну діяльність є, на наш погляд, неоднозначним.

З одного боку, в економічній теорії утвердилася думка, що інноваціям, як правило, сприяє скасування обмежень на виконання банками певних видів операцій або заборони їх діяльності на окремих сегментах фінансового ринку. Так, однією з причин “вибухового” розвитку фінансових інновацій у 70-80-х роках минулого століття західні фахівці називають саме дерегулювання фінансових ринків, а науковці з пострадянських країн серед причин відсутності широкого спектра сучасних банківських послуг у вітчизняних банках виділяють, насамперед, недосконалість нормативної бази, що регламентує роботу банківських систем. Занадто сувора регулятивна система може перешкоджати природному розвитку інноваційного процесу, що ставить банківську систему країни у нерівне конкурентне становище по відношенню до глобальної фінансової системи.

У той же час, Ф. С. Мишкін, аналізуючи джерела виникнення інновацій, навпаки, одним з основних називає “надто обтяжливі регулятивні обмеження”, ухиляючись від яких шляхом “пошуку лазівок” банки можуть отримати великі прибутки [2, с. 382]. Найбільш відомим прикладом саме такого шляху створення інноваційних банківських продуктів є запровадження на початку 1970-х років в одному з американських банків так званих NOW-рахунків, тобто чекових рахунків фізичних осіб, за якими сплачувалися відсотки, що на той момент було заборонено американським законодавством. Заборона сплати відсотків за чековими рахунками та обмеження їх ставок за строковими депозитами зменшувала ресурсні можливості банків, оскільки кошти вкладників переміщувалися в інші фінансові інструменти, за якими виплачувалися вищі відсоткові ставки. Вихід був знайдений у створенні так званих “наказів про вилучення коштів, що обертаються” (англ. *negotiable order of withdrawal* – NOW), що виконували функції чеків, але технічно ними не були.

Разом з тим, на наш погляд, такий шлях створення інновацій – через пошук прогалин у законодавстві – є, зрештою, деструктивним, оскільки несе у собі значні правові, репутаційні, стратегічні ризики для банку-інноватора, тому його не рекомендується використовувати банкам, що функціонують на ринках, які розвиваються, незважаючи на недосконалість нормативної бази останніх. Доцільно згадати, що вищезазначені NOW-рахунки були узаконені у США тільки після дворічного судового процесу банку з банківським департаментом штату Массачусетс. Деретуляція, що здійснюється адекватно

змінам макроекономічного та інституційного середовища, є більш сприятливою тенденцією не тільки для банків відносно впровадження інновацій, а й для наглядових органів – для встановлення ефективного контролю за ними.

Підтвердженням такої точки зору можуть бути дані, що наведені у світових оглядах банківських ризиків “Banana Skins” за 2005 і 2006 роки, які створюються за сприяння компанії PricewaterhouseCoopers. Представники банківського бізнесу з 60 країн світу надмірно регулювання поставили на перше місце серед усіх ризиків діяльності банківського сектора. Ними висловлювалися думки, що посилення регулювання може гальмувати конкуренцію, негативно позначатися на асортименті та гнучкості банківських послуг, буде супроводжуватися зростанням витрат і, зрештою, може не досягнути цілей, задля яких воно здійснювалося [3]. І хоч останній огляд за 2008 рік продемонстрував різке зниження оцінки цього ризику (до 8-го місця), це можна пояснити загостренням світової фінансової кризи, коли, насамперед, ризики ліквідності або кредитні набувають життєво важливого значення для фінансових інститутів.

Проте саме глобальні кризові явища на фінансових ринках змушують особливо уважно підійти до питання регулювання створення інноваційних фінансових інструментів. Будучи результатом фінансового інжинірингу і призначаючись первісно для задоволення потреб конкретних клієнтів та самих кредитних інститутів, ці інструменти з часом перетворювалися на продукти, що ставали доступними широкому колу інвесторів і не завжди використовувалися останніми з достатньою мірою обережності та розсудливості. Як зараз визнається, навіть найбільш кваліфіковані учасники ринків не мали достатніх знань про нові фінансові продукти, закономірності та наслідки їх обігу. Тому ще наприкінці 1990-х років Дж. Сорос пропонував ввести ліцензування похідних та інших структурованих фінансових інструментів, на зразок нових випусків цінних паперів, зазначаючи: “Ідея про те, що творча енергія інноваторів вимагає обмежень, які нав’язуються настирними бюрократами, багатьом не сподобається, але саме це я і пропоную. Нововведення обіцяють інтелектуальне задоволення та прибуток новаторам, проте перевагу треба віддати підтриманню стабільності, або, точніше, попередженню ексцесів” [4].

Таким чином, сьогодні як ніколи загострюється протиріччя між потребою у посиленні регулювання з метою зменшення згубних наслідків надмірної конкуренції та бажаністю більшої дерегуляції для ефективного розвитку банками свого бізнесу. Ця проблема знаходиться у центрі уваги як національних регуляторів, так і міжнародних фінансових інститутів. Так, у прес-релізі Міжнародного валютного фонду, випущеному у листопаді 2007 року, відмічається, що державним системам пруденційного регулювання необхідно більш ефективно адаптуватися до фінансових інновацій, при цьому необхідно використовувати двоєдиний підхід у політиці, щоб країни могли пожнати плоди фінансових інновацій, не наражаючись при цьому на надмірні ризики. Вдосконалення пруденційних заходів, систем фінансового захисту та механізмів регулювання криз повинні поєднуватися з подальшими реформами фінансового сектора, спрямованими на створення рівних умов для різних форм фінансового посередництва та реалізації їх синергетичного потенціалу [5].

Виходячи з цього, у сучасних умовах система банківського регулювання повинна поступово переходити від практики запровадження формальних обмежень у діяльність банківських установ до більш ретельного контролю наявності та ефективності їх внутрішніх систем ризик-менеджменту, побудова яких повинна орієнтуватися не тільки на національну економіку, а і на врахування впливу глобалізаційних процесів.

Суттєвим фактором впливу на банківську інноваційну діяльність є існуючі у державі норми, що регулюють захист прав інтелектуальної власності. Зафіксована законом можливість захистити результати такої творчої діяльності від неправомірного використання конкурентами надає підприємницьким структурам впевненість в отриманні запланованих доходів, підвищує їх конкурентоспроможність та репутацію у споживачів. Проте

специфічність основної маси банківських інновацій – продуктів та послуг, що мають нематеріальний характер, та вдосконалених бізнес-процесів – обумовлює певні проблеми захисту прав інтелектуальної власності кредитних інститутів.

Найбільш розповсюдженим у сфері матеріального виробництва способом відшкодування витрат на створення інновацій є отримання патенту, що надає автору виключну можливість використання об'єкта інтелектуальної власності на свій розсуд протягом певного періоду часу. Це передбачає і право заборонити використання захищених об'єктів іншими особами, які можуть отримати доступ до їх застосування лише через ліцензійні угоди.

У сфері банківського бізнесу цей метод поки що застосовують рідко, оскільки часто потенційні збитки суттєво перевищують рівень можливого відшкодування за порушення прав, а тривалість процесу патентування призводить до того, що нові продукти застарівають раніше, ніж буде отримано патент.

Проте найбільш серйозною перешкодою для банків на шляху одержання патентів є вимога патентного законодавства більшості країн про наявність “технічного аспекту” нововведення, що робить багато інновацій непатентоспроможними. Незважаючи на те, що з 2006 року у Міжнародній патентній класифікації з'явилася нова група, в яку об'єднані системи обробки даних або способи, специфічні для фінансів (включаючи банківську справу, інвестиції, оподаткування, страхування), патентні відомства, зокрема, європейських країн та Японії, продовжують включати до ознак патентоспроможності винаходу наявність технічної основи, тобто обов'язкового використання комп'ютерів, електронних комунікацій або баз даних. Згідно з російським законодавством правила і методи господарської діяльності не вважаються самостійними винаходами, а патенти також стосуються лише технічних сторін діяльності фінансових установ. Лише Американське бюро патентів і торгових марок з 2005 року вже дозволило патентувати різні унікальні методи ведення бізнесу, що стосуються будь-яких операцій, у тому числі маркетингу банківських продуктів та послуг, головне, щоб вони мали “ясний, конкретний та помітний результат” [6].

Разом з тим, незважаючи на зазначені складнощі, інтерес банків до патентного захисту інновацій зростає, і в усіх розвинутих країнах збільшується кількість запатентованих відкриттів у сферах фінансів, кредиту та страхування. Якщо за тридцять років (з 1971 по 2000 р.) кількість виданих патентів, що були пов'язані з фінансовими операціями, у США склала всього 445, то тільки за 2006 р. було подано 1170 заявок на патентування інновацій у сфері кредитування, операцій з цінними паперами, електронних систем платежів, платіжних карт, управління розрахунками, ризиками тощо [6, 7].

В Україні згідно з Законом “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі”, винаходом (корисною моделлю) вважається результат інтелектуальної діяльності людини у будь-якій сфері технології. Винаходи відповідають умовам патентоздатності, якщо є новими і промислово придатними, що означає, що вони можуть бути використані у промисловості або в іншій сфері діяльності [8]. Таким чином, українське законодавство не висуває умови обов'язково технічного характеру нововведення, що, теоретично, відкриває комерційним банкам можливість для патентного захисту інновацій. Проте реально їх активність у цьому відношенні є незначною. З одинадцяти зареєстрованих в Україні на початок 2009 року патентів на винаходи (корисні моделі), власниками яких є банки, дев'ять належать Приватбанку і по одному – Національному банку України та банку “Аркада”. Запатентовані, в основному, способи і системи здійснення електронних розрахунків, віддаленого доступу до рахунків у банку, ідентифікації користувачів тощо. Єдиним дійсно фінансовим винаходом став спосіб захисту коштів довгострокових фінансових вкладень від впливу інфляції, запатентований у 2003 році банком “Аркада”.

На сучасному етапі більша частина інноваційних розробок комерційних банків стає комерційною таємницею стосовно ноу-хау, тобто відомостей про способи здійснення

професійної діяльності, що мають реальну або потенційну фінансову цінність з огляду на невідомість та недоступність третім особам.

Проте, зважаючи на прозорість банківського ринку та активне рекламування самими банками нових продуктів і технологій, інноваційні ідеї дуже швидко стають надбанням конкурентів. Комерційні банки в інноваційній діяльності традиційно активно використовують бенчмаркінг, тобто метод еталонного співставлення, основне завдання якого полягає у знаходженні та застосуванні, адаптуванні до власних умов найкращих ідей, які вже реалізовані лідерами у певній сфері бізнесу. Все це призводить до суттєвого скорочення, порівняно з іншими секторами економіки, строків існування інноваційної монополії у банківській галузі.

Останнім часом важливим інституційним фактором, що визначає напрямки та змістовну наповненість інноваційної діяльності банків, насамперед, у розвинутих країнах, стала доктрина соціально відповідального бізнесу. В її рамках інноваційна активність кредитних інститутів спрямовується на впровадження продуктів та послуг, що сприяють забезпеченню стабільного та безпечного соціально-економічного розвитку суспільства. Створення соціально орієнтованих інновацій відкриває для банків унікальні можливості позиціонування на ринку та позитивно впливає на їх імідж.

Існує багато визначень змісту корпоративної соціальної відповідальності, причому часто її розуміння та практичне втілення обмежуються поняттям доброчинності та чесного дотримання підприємцями встановлених правил гри (своєчасна сплата податків та заробітної плати, дотримання норм трудового законодавства, стандартів якості продукції тощо). Разом з тим, благодійництво пов'язане тільки з етичними міркуваннями, не зачіпає стратегічні цілі бізнесу, не формує його поведінки як суб'єкта процесу відтворення.

Сучасне тлумачення корпоративної соціальної відповідальності передбачає, що при вирішенні питань стосовно того, що, як і для кого виробляти, соціально відповідальна корпорація керується не тільки критеріями ринкової доцільності, прибутковості, а і критеріями, що враховують інтереси сторін [9]. Зокрема, офіційні документи Євросоюзу визначають корпоративну соціальну відповідальність як концепцію, в рамках якої компанії на добровільній основі інтегрують соціальну і екологічну політику в бізнес-операції та у свої взаємини з усім колом організацій та людей, які пов'язані з компанією [10].

У наш час набуття статусу соціально відповідального одночасно означає для бізнесу і суттєві конкурентні переваги, оскільки споживачі намагаються користуватися послугами саме таких компаній (для банків це означає, перш за все, розміщення коштів на депозитних рахунках), інвестори охоче купують їх цінні папери, а кваліфіковані працівники прагнуть влаштуватися до них на роботу.

Таким чином, громадянське суспільство шляхом формування певного кодексу поведінки змушує компанії, зокрема, банки, інтегрувати соціальну складову в усі напрямки своєї діяльності, у тому числі, в інноваційну політику. Цей феномен вже починає аналізуватися у науковій літературі [11; 12, с. 308] та набуває різнобічного практичного втілення. Усвідомлення того, що соціальна відповідальність бізнесу може і повинна бути інструментом створення нової вартості, дозволяє фінансово-кредитним інститутам створювати концептуально нові продукти, відкривати нові ринки, налагоджувати нові канали комунікацій.

Насамперед, треба зазначити запровадження банками інноваційних продуктів, пов'язаних з охороною навколишнього середовища. У сфері кредитування це фінансування придбання автомобілів, що використовують альтернативне паливо, будівництва "екологічного" житла, технологій переробки відходів. У сфері приватної банківської справи (*private banking*) провідні зарубіжні банки пропонують своїм заможним клієнтам формування інвестиційних портфелів з цінних паперів компаній, діяльність яких пов'язана з протидією глобальним кліматичним змінам. Одночасно такі "екологічні" інвестиції приносять власникам значні прибутки, про що свідчить суттєве зростання,

порівняно з іншими фондовими показниками, створених самими банками “кліматичних” індексів: Global Warming Index швейцарського банку Credit Suisse, Global Climate Change Index британського HSBC тощо.

Проблеми подолання бідності вирішуються банками шляхом розробки нових напрямків мікрокредитування, спрямованих, зокрема, на прошарок іммігрантського населення. Особливі продукти у цьому сегменті пропонуються також підліткам та молоді для розвитку їх підприємницької активності та формування відповідального ставлення до грошей.

Спеціальні проекти розробляються фінансовими інститутами для залучення на обслуговування людей, які з різних причин ще не стали власниками банківських рахунків та не користуються іншими банківськими послугами, що не дозволяє їм успішно інтегруватися у сучасне суспільство. Предметом особливої уваги банків стала розробка ефективних систем транскордонних роздрібних переказів, що використовуються, насамперед, іммігрантами для пересилання зароблених коштів на батьківщину. Інноваційні банківські продукти у сфері заощаджень – накопичувально-медичні рахунки (Health Savings Accounts) – допомагають забезпечити населення додатковими коштами на лікування, витрати на яке не покриваються звичайним медичним страхуванням.

Особливим інноваційним напрямком роботи зарубіжних банків є запровадження механізмів ісламського банкінгу, концепція якого базується на законах шаріату, що забороняють отримання або сплату заздалегідь визначених відсотків. Пропозиція таких специфічних продуктів означає залучення до активного фінансового життя значних мас мусульманського населення, якому канони релігії фактично не дозволяли користуватися звичайними банківськими послугами. Найбільш активні на цьому сегменті ринку такі фінансово-кредитні інститути, як американський банк Citigroup, британські HSBC, Lloyds TSB, Standard Chartered Bank, французький BNP Paribas, нідерландський ING Bank та інші.

Вищенаведені приклади підтверджують, що концепція корпоративної соціальної відповідальності, будучи органічно вбудованою у банківські бізнес-стратегії, дійсно створює сприятливі умови для активізації інноваційної діяльності банків.

Висновки. Проведене дослідження свідчить, що інституційне середовище створення інноваційних банківських продуктів, технологій та методів ведення бізнесу формує, насамперед, система регулювання банківської діяльності, що існує у тій чи іншій країні. Жорсткі обмеження спрямовують інноваційну активність банків на пошук прогалин у законодавстві, запускаючи, за словами західних фахівців, механізм “регуляторної діалектики”, коли у відповідь на запроваджені інновації органи регулювання та нагляду вводять наступні обмеження. Тому у наш час, коли банки у процесі подолання фінансової кризи активно шукають перспективні стратегії розвитку та розробляють інноваційні бізнес-моделі, надзвичайної актуальності набувають питання адаптації систем регулювання до нових умов функціонування банківських систем.

Для забезпечення власних економічних інтересів банкам необхідно більш активно використовувати всі можливості, які надаються законодавством країни, щодо захисту прав інтелектуальної власності на створені й комерціалізовані інноваційні продукти та технології, що сприятиме посиленню реальної, а не імітованої активності у сфері інноваційної діяльності.

Слід також зазначити, що корпоративна соціальна відповідальність, будучи відповіддю бізнес-структур на вимоги громадянського суспільства, чинить суттєвий вплив на цільову спрямованість та змістовну наповненість інноваційних стратегій фінансово-кредитних інститутів.

Список літератури

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

2. Мишкін Фредерік С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків / Фредерік С. Мишкін. – К. : Основи, 1999. – 963 с.
3. http://www.mbka.ru/price/banana_skins_2006_rus.pdf [Електронний ресурс].
4. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма / Дж. Сорос. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 262 с.
5. <http://www.imf.org/external/russian/np/sec/pr/2007/pr07252r.pdf> [Електронний ресурс].
6. Борисов О. И. Налоговые условия инновационного развития банковской системы / О. И. Борисов // Банковское дело. 2007. – № 3. – С. 30–35.
7. Lerner J. Where Does State Street Lead? A First Look at Finance Patents, 1971-2000 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.nber.org/papers/w7918>.
8. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : закон України від 15 грудня 1993 р. № 3687-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
9. Корпоративна соціальна відповідальність // Матеріали засідання дискусійного клубу. – К. : Університет банківської справи Національного банку України, 2008. – 41 с.
10. EU Green Paper “Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility” [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/com/2001/com2001_0366en01.pdf.
11. Серебряков С. В. Финансовые инновации: необходимость и достаточность / С. В. Серебряков // Банковское дело. – 2001. – № 4. – С. 6–10.
12. Козьменко С. М. Стратегічний менеджмент банку / С. М. Козьменко, Ф. І. Шпиг, І. В. Волошко. – Суми : Університетська книга, 2003. – 734 с.

Summary

Formal and informal institutions which influence banks' innovation activity – bank regulatory system, intellectual property protection system, corporate social responsibility concept – are considered in the article.

Отримано 20.03.2009